

Завгородня О.В.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Мінаєнко Т.А.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Депутат В.В.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКА ДО СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ШКОЛИ

У статті здійснено аналіз наявних досліджень гендерних аспектів переходу молодших підлітків до середньої ланки школи. Перехід має широкий спектр наслідків для психологічного стану, здоров'я та розвитку підлітків. Дані про вплив статі на академічну успішність, психологічне благополуччя та розвиток особистості учня під час перехідного року неоднозначні в різних країнах, що ймовірно залежить від культуральних чинників. Більшість досліджень 11-річних підлітків в перехідний рік засвідчили, що, порівняно з хлопчиками, дівчатка мають вищий рівень тривожності, більше стурбовані взаєминами та навчальним навантаженням. Тривожність дівчат особливо пов'язана з демонстрацією своїх можливостей у ситуаціях оцінювання та у стосунках з новими педагогами. Зниженню тривожності сприяє позитивна соціальна мережа. Порівняно з хлопчиками, дівчатка суб'єктивно важче переживають перехідний період, водночас дівчатка демонструють кращу адаптацію до навчання в середній школі, успішніше академічне і соціальне функціонування після переходу. У хлопців у цьому віці, на відміну від дівчат, недостатньо розвинена здатність до рефлексії, їм важко призвичаїтись до нових вимог. Агресивна поведінка буває частіше у хлопчиків, ніж у дівчат. У значній частині і дівчат, і хлопців спостерігається відхід від конструктивних стратегій самоствердження. Початкове зниження оцінок після переходу може призводити до загрози самоповазі підлітка та провокувати реакції агресивного самозахисту або капітуляції. Частина хлопців (рідше дівчата), захищаючи свою самооцінку, стають агресивними, практикують наступальну домінуючу стратегію самоствердження, провокують конфлікти зі шкільною спільнотою, а компенсуючи шкільні невдачі, можуть шукати самоствердження в асоціальних групах. Частина підлітків (переважно дівчата) втрачають впевненість в собі, формують необґрунтоване почуття провини, схильність до перепросин та гіпервідповідальності, практикують стратегію самозречення.

Ключові слова: молодший підлітковий вік, перехід до середньої освіти, самооцінка, домінуюча стратегія, самоствердження, самозречувальна стратегія, гіпервідповідальність.

Постановка проблеми. Підлітковий вік – етап формування стійких патернів поведінки, рис характеру і способів емоційного реагування, відкриття свого «Я», нарощування компетентності в різних сферах. 11–12 років – це не тільки початок вікової кризи підліткового віку, але й період переходу до середньої ланки школи, труднощі якого зумовлені зміною навчальної та соціальної ситуації порівняно з початковою школою. В останні роки перехід до середньої освіти викликає підвищений інтерес дослідників з різних країн, причому багато з них розглядають цю зміну як одну з найбільш складних подій, яку по-різному переживають дівчата та хлопчики [1; 3; 5 тощо].

Постановка завдання. Мета статті – здійснити аналіз досліджень впливу статі підлітка на особливості його переходу від молодшої до середньої ланки школи; на основі емпіричних даних окреслити провідні тенденції самоствердження, властиві хлопчикам і дівчатам в цей період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовий показник успішного переходу до середньої освіти – психологічне благополуччя. З огляду на високу частоту психічних і психологічних порушень в цьому віковому діапазоні, перехід від початкової освіти до середньої може бути їх чинником як у дівчат, так і хлопчиків.

Дані щодо гендерного аспекту адаптації до середньої освіти частково суперечливі, що, ймовірно, залежить від культуральних чинників. Стать підлітка може впливати на його психологічне благополуччя підчас адаптації до середньої освіти. Це зумовлено різними чинниками:

- середні показники тривожності і депресії переважно вищі у дівчат і жінок порівняно з чоловіками;
- статеve дозрівання у дівчат починається раніше;
- дівчата в підлітковому віці випереджають хлопчиків в особистісному розвитку.

Кеніг і Гладстон (1998) виявили більш високі показники депресії дівчат в перехідні роки, порівняно з хлопчиками.

Лонгітюдне дослідження американських школярів 11–13 років показало у хлопчиків порівняно з дівчатами зменшення тривожності після переходу, яке було опосередковано позитивною самооцінкою і позитивним ставленням оточення [12]. Дослідження канадських 11-річних підлітків засвідчили, що порівняно з хлопчиками дівчатка важче переживають перехідний період, мають підвищений рівень тривожності, більше стурбовані взаєминами та навчальним навантаженням [8]. Дослідження 11-річних англійських школярів виявило, що дівчата відчували вищу загальну тривогу і шкільну тривогу, проте відчували більшу симпатію до школи, частіше її відвідували; у них спостерігалось менше проблем з поведінкою до і після переходу порівняно з хлопчиками, а агресивна поведінка була присутня частіше у хлопчиків, ніж у дівчат [16]. Дівчата під час адаптації до середньої школи (Португалія) відчували вищий стрес, пов'язаний з навчанням та взаєминами з однолітками, стрес під час переходу до школи, а хлопчики повідомляли про більш високий стрес щодо вчителів і правил [7].

Дослідники виявили, що дівчатка після переходу до середньої ланки мали вищі показники математичної тривожності (тривога щодо математики, її розуміння, успішності тощо), яка знизилася через рік після переходу, тоді як у хлопчиків показники були весь час до і після переходу приблизно на одному рівні [13]. У дівчат спостерігалось краще, ніж у хлопчиків, навчальне та соціальне функціонування після переходу до середньої школи [5].

Дані українських дослідників свідчать, що дівчата швидше адаптуються до нових умов навчання, ніж хлопці. Їм притаманний переважно середній рівень адаптованості, тоді як хлопцям – низький. На відміну від дівчат, у хлопців недостатньо розвинена здатність до рефлексії,

їм важко прийняти нового класного керівника та призвичаїтись до його вимог. У них помітно знижується успішність через збільшення навчального навантаження, що негативно позначається на їхній мотивації до навчання [1]. Для дівчат характерним є більш високий рівень рефлексії ситуації переходу до середньої ланки школи, внутрішня мотивація навчання, зниження шкільної тривожності [3]. Водночас, згідно з дослідженням [1], дівчата більш схильні до емоцій тривожного характеру, що особливо пов'язано із демонстрацією своїх можливостей в ситуаціях оцінювання та у стосунках з новими педагогами [1].

Хлопчики частіше успішно адаптуються у позанавчальній сфері шкільного життя, а дівчата – в навчальній. При цьому у хлопчиків сильніше виражена диференціація сфер навчального та позанавчального спілкування, а їх соціальний статус частіше змінюється при переході до п'ятого класу [3].

Дослідження свідчать, що ізоляція і віктимізація учнів дещо зменшуються після переходу, проте це більше стосується дівчат, менше – хлопців [18]. За нашими спостереженнями, саме хлопці (п'ятикласники) скаржаться на знущальні «жарти» старшокласників.

Нами було проведено дослідження особливостей самоствердження молодших підлітків в період адаптації до середньої ланки школи. Для визначення переважної стратегії самоствердження було застосовано модифікацію методики Є.П. Нікітіна, Н.Є. Харламенкової «Типи самоствердження» [2]. Упродовж трьох років було досліджено 124 п'ятикласників.

Дані, отримані в емпіричному дослідженні, вказують на такі тенденції: на початок навчального року у близько 80% дітей спостерігається схильність до конструктивних стратегій самоствердження, у 13% – до стратегій домінування, у 7% – до стратегій самозаперечення. У показниках типів самоствердження хлопчики і дівчатка не виявили суттєвих відмінностей. Однак за повторної діагностики після півроку навчального процесу показники змінюються (див. табл. 1–2). Ця тенденція посилюється в кінці навчального року.

Після півроку навчального процесу і у хлопчиків, і у дівчат значно знижуються показники конструктивного самоствердження.

Конструктивна стратегія самоствердження виявляється у здатності бути асертивним, цілеспрямованим, «тримати удар» невдач, поєднувати автономність та здатність приймати й надавати допомогу іншим; внутрішньо означає здатність

Таблиця 1

Вираженість стратегій самоствердження у хлопців на початку, в середині та в кінці 5-го класу

Тип самоствердження	Хлопці					
	60 осіб					
	Вересень		Січень		Травень	
	к. осіб	%	к. осіб	%	к. осіб	%
Поступливий (самозречувальний)	4	6,60%	8	13,30%	12	20%
Домінантний (наступальний, агресивний)	8	13,40%	24	40%	24	40%
Конструктивний (асертивний)	48	80,00%	28	46,70%	24	40%

Таблиця 2

Вираженість стратегій самоствердження у дівчат на початку, в середині та в кінці 5-го класу

Тип самоствердження	Дівчата					
	64 особи					
	Вересень		Січень		Травень	
	к. осіб	%	к. осіб	%	к. осіб	%
Поступливий (самозречувальний)	4	6,25%	20	31,25%	24	40%
Домінантний (наступальний, агресивний)	8	12,50%	16	25%	16	20%
Конструктивний (асертивний)	52	81,25%	28	43,75%	24	40%

людини переживати цінність власного Я, не знижуючи цінності Я іншої людини. Особи з такою стратегією здатні висловлювати й обстоювати свою позицію, а також виражати свої позитивні і негативні емоції, але в такій формі, яка не травмує інших. Здатні вислухати іншу людину, зрозуміти та взяти до уваги її думку.

Наші спостереження показують, що підлітки з конструктивною стратегією вміють себе відстоювати, співпрацювати з іншими, здатні до взаємовиручки і взаємопідтримки, продуктивної діяльності, творчих занять, завдяки яким людина може переживати відчуття своєї самоцінності, значущості; у них нема потреби когось принижувати.

Повторна діагностика після півроку навчального процесу показує, що у 31,25% дівчат (і у лише 13,33% хлопців) виявляється невпевнена поступлива (або самозречувальна) стратегія самоствердження. До кінця року ця тенденція посилюється, і у дівчат досягає 40%.

Самозречення як стратегія самоствердження особи проявляється в нездатності розказати про свої почуття та бажання, сформулювати власну незалежну думку, чітко висловити свою позицію, у пасивно-

байдужій поведінці, необґрунтованій поступливості, неадекватній покірності, самознеціненні, пригніченості, відмови від самовираження, самореалізації і саморозвитку, в низькому рівні досягнень.

У самостверженні невпевненої особистості працюють два провідних механізми: некритична інтродекція цінності іншого як надцінності і неадекватне заниження своєї самооцінки, ослаблення власного еґо. Неадекватне зниження самооцінки відбувається шляхом самозречення, знецінення своїх потреб, інтересів, бажань і некритичного (конформістського) прийняття позиції іншої особи (або інших осіб) [4].

Отже, самозречення тісно пов'язане зі зниженням самооцінки; водночас таке зниження спостерігається під час адаптації до середньої ланки школи. Це стосується не лише академічної самооцінки підлітків [21], але й оцінки свого тілесного Я, зовнішності і загальної самооцінки [7; 17; 19]. Таке зниження самооцінки відбувається не лише в перехідний рік, але може продовжуватись і в наступні після переходу [19].

Діти з низькою самооцінкою, сформованою в перехідний рік (тим більше – в початковій школі

чи раніше), не тільки гірше адаптуються в середній школі, але, ймовірно, схильні й надалі практикувати поступливу стратегію самоствердження.

Типовими рисами особи, схильної до самозречення (а це переважно дівчата), є неадекватно низька самооцінка, сором'язливість, поступливість, схильність до почуття провини та необґрунтованих перепросин, фрустрованість, оскільки частина її суттєвих потреб не задовольняється, конформність, схильність до позиції жертви.

За півроку 5-го класу зростає процент домінантної стратегії: вона стає вираженою у 40% хлопців і у 25% дівчат.

Домінантна стратегія самоствердження виявляється у формі протистояння, негативізму, знецінення особистості іншого. Така поведінка, супроводжуючись агресивними проявами, може посилювати почуття власної значущості, але, як правило, негативно оцінюється оточуючими та провокує часті конфлікти. Конфліктогенна поведінка, супроводжуючись агресивним проявами, може деструктивно впливати на навчальне середовище в самому класі, також вона пов'язана з негативними наслідками для особи, включаючи низькі досягнення, відсів зі школи [10]. Існує зв'язок між такою поведінкою та з успішністю після переходу до середньої освіти. Дослідження [20; 5] показали, що агресивна поведінка впливає на академічну успішність залежно від статусу підлітка серед однолітків, у підлітків з високою популярністю не було негативного впливу агресивної поведінки на академічну успішність. І навпаки, підлітки з низькою популярністю і агресивною поведінкою з більшою ймовірністю будуть мати нижчу успішність.

У перехідний період були ідентифіковані три типи траєкторій агресивної поведінки: нестійка, зниження і зростання [15]. Траєкторія залежала від поглядів дитини на дружбу. Зокрема, ті, у кого було менше розуміння цінності дружби, довіри та взаємності в дружніх стосунках, з більшою ймовірністю потрапляли в групу зростаючої агресії.

Домінантна стратегія самоствердження, тісно пов'язана з агресивною поведінкою, виявляється в наступальній ініціативі соціального спілкування, у прагненні встановити нерівноправні взаємини, принизити іншого, в перевазі активно-негативних емоцій, продукуванні негативних думок, деструктивної критики та знецінення.

Підлітки (переважно хлопчики), які практикують стратегію домінування, мають дефіцит позитивних почуттів щодо інших людей, ускладнені взаємини, зокрема, зі шкільним оточенням, схильність до заперечення особистісної цінності і значущості іншого, бажання нав'язувати іншим свої уявлення, підпорядковувати, що зазвичай негативно сприймається спільнотою, спонукаючи підлітка з метою підтримки власної самооцінки відстоювати право на заявлену ним поведінку, практикувати «напад як найкращий захист».

Висновки. Підводячи підсумок, можна сказати, що порівняно з хлопчиками дівчатка суб'єктивно більш важко переживають перехідний період, водночас дівчатка засвідчують вищу рефлексію, краще навчальне і соціальне функціонування після переходу. У хлопців у цьому віці, на відміну від дівчат, недостатньо розвинена здатність до рефлексії, їм важко при звичаїтись до нових вимог. Збільшення навчального навантаження призводить до суттєвого зниження успішності хлопчиків, що негативно позначається на їх навчальній мотивації. Агресивна поведінка буває частіше у хлопчиків, ніж у дівчат. У значній частині і дівчат, і хлопців спостерігається відхід від конструктивної стратегії самоствердження. Початкове зниження оцінок після переходу може призводити до загрози самоповазі підлітка та провокувати реакції агресивного самозахисту або капітуляції. Це виявляється у відході від конструктивних стратегій самоствердження – практикуванні самозречення (частіше у дівчат) або агресивного домінування (частіше у хлопців).

Перспективою дослідження може бути перевірка припущень щодо індивідуально-психологічних предикторів конструктивного самоствердження підлітка, якими, ймовірно, можуть бути позитивна самооцінка, емоційний інтелект, досвід безпечної прив'язаності, позитивних взаємин та успішної творчої діяльності. Ці гіпотези передбачають подальші дослідження. Також становить інтерес вивчення чинників та предикторів, важливих для забезпечення адаптації молодших підлітків, зокрема, визначення впливу інформаційних технологій на психологічне благополуччя підлітка в перехідний період; розробка програм фасилітації адаптації п'ятикласників, які в перехідний рік переживають емоційні проблеми різного типу.

Список літератури:

1. Дзюбенко О.А. Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 209 с.
2. Никитин Е.П., Харламенкова Н.Е. Феномен человеческого самоутверждения. Санкт-Петербург : Алетей, 2000.

3. Татьяначиков А.О. Особенности адаптации младших подростков до обучения в основной школе. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2013. Вип. 27. С. 163–169.
4. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка : монография. Москва : Институт психологии РАН, 2007. 384 с.
5. Cillessen, A. H. N., and Mayeux, L. (2007). Expectations and perceptions at school transitions: the role of peer status and aggression. *J. Sch. Psychol.* 45, 567–586. doi: 10.1016/j.jsp.2007.05.004
6. Coelho, V. A., and Romão, A. M. (2016). Stress in Portuguese middle school transition: a multilevel analysis. *Span. J. Psychol.* 19:E61. doi: 10.1017/sjp.2016.61
7. Coelho, V. A., Marchante, M., and Jimerson, S. R. (2017). Promoting a positive middle school transition: a randomized-controlled treatment study examining self-concept and self-esteem. *J Youth Adolesc.* 46, 558–569. doi: 10.1007/s10964-016-0510-6
8. Duchesne, S., Ratelle, C. F., Poitras, S.-C., and Drouin, E. (2009). Early adolescent attachment to parents, emotional problems, and teacher-academic worries about the middle school transition. *J. Early Adolesc.* 29, 743–766. doi: 10.1177/0272431608325502
9. Duchesne, S., Ratelle, C. F., and Roy, A. (2012). Worries about middle school transition and subsequent adjustment: the moderating role of classroom goal structure. *J. Early Adolesc.* 32, 681–710. doi: 10.1177/0272431611419506
10. Evans D, Borriello GA and Field AP (2018) A Review of the Academic and Psychological Impact of the Transition to Secondary Education. *Front. Psychol.* 9:1482. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01482
11. Finn, J. D., Fish, R. M., and Scott, L. A. (2008). Educational sequelae of high school misbehavior. *J. Educ. Res.* 101, 259–274. doi: 10.3200/JOER.101.5.259-274
12. Grills-Taquechel, A. E., Norton, P., and Ollendick, T. H. (2010). A longitudinal examination of factors predicting anxiety during the transition to middle school. *Anxiety Stress Coping* 23, 493–513. Doi: 10.1080/10615800903494127
13. Koenig, L. J., and Gladstone, T. R. G. (1998). Pubertal development and school transition: joint influences on depressive symptoms in middle and late adolescents. *Behav. Modif.* 22, 335–357. doi: 10.1177/01454455980223008
14. Madjar, N., Zalsman, G., Weizman, A., Lev-Ran, S., and Shoval, G. (2016). Predictors of developing mathematics anxiety among middle-school students: a 2-year prospective study. *Int. J. Psychol.* doi: 10.1002/ijop.12403 [Epub ahead of print].
15. Malti, T., McDonald, K., Rubin, K. H., Rose-Krasnor, L., and Booth-LaForce, C. (2015). Developmental trajectories of peer-reported aggressive behavior: the role of friendship understanding, friendship quality, and friends'. *Aggressive Behavior. Psychol. Viol.* 5, 402–410. doi: 10.1037/a0039685
16. Riglin, L., Frederickson, N., Shelton, K. H., and Rice, F. (2013). A longitudinal study of psychological functioning and academic attainment at the transition to secondary school. *J. Adolesc.* 36, 507–517. doi: 10.1016/j.adolescence.2013.03.002
17. Schaffhuser, K., Allemann, M., and Schwarz, B. (2017). The development of self-representations during the transition to early adolescence: the role of gender, puberty, and school transition. *J. Early Adolesc.* 37, 774–804. doi: 10.1177/0272431615624841
18. Shell, M. D., Gazelle, H., and Faldowski, R. A. (2014). Anxious solitude and the middle school transition: a diathesis × stress model of peer exclusion and victimization trajectories. *Dev. Psychol.* 50, 1569–1583. doi: 10.1037/a0035528
19. Seidman, E., Lambert, L. E., Allen, L., and Aber, J. L. (2003). Urban adolescents' transition to junior high school and protective family transactions. *J. Early Adolesc.* 23, 166–193. doi: 10.1177/0272431603023002003
20. West, P., Sweeting, H., and Young, R. (2010). Transition matters: pupils' experiences of the primary-secondary school transition in the West of Scotland and consequences for well-being and attainment. *Res. Pap. Educ.* 25, 21–50. doi: 10.1080/02671520802308677
21. Wigfield, A., Eccles, J. S., Mac Iver, D., Reuman, D. A., and Midgley, C. (1991). Transitions during early adolescence: changes in children's domain-specific self-perceptions and general self-esteem across the transition to junior high school. *Dev. Psychol.* 27, 552–565. doi: 10.1037/0012-1649.27.4.552

Zavorodnia O.V., Minaienko T.A., Deputat V.V. GENDER ASPECTS OF ADOLESCENTS' TRANSITION TO MIDDLE SCHOOL

The article analyzes the existing research on gender aspects of the transition of younger adolescents to middle school. The transition has a wide range of consequences for the psychological state, health and development of adolescents. Data on the impact of gender on student achievement, psychological well-being, and personality development during the transition year vary from country to country, probably due to cultural factors. Most studies of 11-year-olds in transition showed that girls were more anxious than boys and more concerned about

relationships and learning workloads. Girls' anxiety is especially related to demonstrating their abilities in assessment situations and in relationships with new teachers. A positive social network helps to reduce anxiety. Compared to boys, girls are subjectively more difficult to go through the transition period, but girls show better adaptation to school, more successful academic and social functioning after the transition. Boys at this age, in contrast to girls, have insufficiently developed ability to reflect, it is difficult for them to get used to new requirements. Aggressive behavior is more common in boys than in girls. A part of both girls and boys are moving away from constructive strategies of self-affirmation. An initial decrease in grades after the transition can threaten the adolescent's self-esteem and provoke reactions of aggressive self-defence or surrender. Some boys (girls less often), defending their self-esteem, become aggressive, practice a dominant strategy of self-affirmation, provoke conflicts with the school community; they can seek self-affirmation in antisocial groups, compensating for school failures. Some adolescents (mostly girls) lose self-confidence, form an unfounded sense of guilt, a tendency to apologize and hyper-responsibility, and practice a strategy of self-denial.

Key words: *early adolescence, transition to secondary education, self-esteem, dominant strategy, self-affirmation, hyper-responsibility, self-denial strategy.*